

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2021, c. 7, s. 2: 1211-1236

Subhî Fahmâvî'nin Romanlarında Mitolojik ve Tarihi Şahsiyetler Mythological and Historical Personalities in Şubhî Fahmâwî's Novels

Mazhar DEDE

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belagatı ABD,
Assistant Professor, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of
Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
mazhardede@yyu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9876-1577

DOI: 10.47424/tasavvur.986525

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 24 Ağustos / August 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Ekim / October 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Dede, Mazhar. "Subhî Fahmâvî'nin Romanlarında Mitolojik ve Tarihi Şahsiyetler". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2021): 1211-1236.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Filistin asıllı Subhî Fahmâvî, romanlarında farklı konuları özgün bir üslûpla ele almaktadır. Ana konu içerisinde ilgili birçok meseleyi iç içe halkalar şeklinde bir anlatım yumağı oluşturarak ele alan Fahmâvî, okuyucuyu adeta diyardan diyara bir gezintiye çıkarmaktadır. Bu anlatım üslûbunun en önemli öğelerinden biri mitolojik ve tarihi şahsiyetlerdir. Genel olarak Ortadoğu özel olarak Ken'ânî mitosundaki efsanevi şahsiyetler değişik vesilelerle romanlarda sık sık anılmaktadır. Yazara ait *Kıssatu 'işki Ken'âniyye* adlı roman, mitolojinin yoğun işlendiği bir romandır. İl, Ba'l, İştâr (Aştoret), Mot gibi mitoslar olay örgüsünün önemli bir kısmını oluşturmaktadırlar. Bununla birlikte Fahmâvî, roman anlatısında tarihte olumlu veya olumsuz bir şekilde nam salmış birçok şahsiyetten de bahsetmektedir. İster mitolojik olsun ister tarihi ve gerçek şahsiyet olsun, seçilen isimler rastgele seçilmemişlerdir. Bu şahısların her biri romanda anlatılan konunun daha iyi anlaşılması için anlatımın önemli bir yönünü oluştururken okuyucu da söz konusu şahıs hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Bu makalede çağdaş Ürdün roman yazarlarından Subhî Fahmâvî'ye ait romanlarda ismi geçen mitolojik ve tarihi şahsiyetler tespit edilmeye çalışılacaktır. Tespit edilen bu şahsiyetlerin, hangi yönleri ile meşhur oldukları ortaya konulduktan sonra roman kurgusu içerisinde öne çıkarıldıkları tarafları incelenecektir. Ayrıca bağlam açısından bu şahısların tercih edilme sebepleri de irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Subhî Fahmâvî, Mitoloji, Mitos, Efsane.

Abstract

Palestinian origin author Şubhî Faḥmāwī, utilizes different subjects in an inventive style in his novels. Faḥmāwī, refers to many related issues in the main subject by forming a narrative cycle. Mythological and historical figures are the crucial elements of his style. In his novels, he mentions the mythological figures of the Middle East, but specifically the *Ken'ani myths* on different occasions. For instance, at *Qıssat 'ishq kan 'anīyah* mythology is intensely processed. Myths such as İl, Ba'al, Ishtar (Ashtoret), Mot constitute an important part of the plotline. Additionally, Faḥmāwī mentions many personalities who have positive or negative reputations in his novels. In the storyline, the char-

acters are not chosen randomly even if they are mythological, historical or actual. Whilst each of these characters constitutes an important aspect of the narration for a better understanding, the reader also is acquainted with these characters. In this article, it will be tried to determine the mythological and historical figures mentioned in the novels of Şubhî Faḥmāwî, one of the contemporary Jordanian novelists. After revealing what aspects of these identified personalities are famous for, their prominent aspects in the fiction of the novel will be examined. In addition, the reasons for the preference of these individuals in terms of context will also be examined.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Şubhî Faḥmāwî, Mythology, Mythos, Legend.

Giriş

Subhî Faḥmāwî (صبحي فحموي), Filistin asıllı Ürdün vatandaşı bir peyzaj mühendisi aynı zamanda hikâye ve roman yazarıdır. Çağdaş Arap roman yazarları tarafından işlenen birçok güncel konu, Faḥmāwî'nin romanlarında da ele alınmıştır. Ancak konular aynı olsa da Ürdünlü yazarı farklı kılan, onun konuyu okuyucuya sunma tarzıdır. Yazar romanlarında, Filistin meselesi, mültecilerin kamplarda yaşadıkları çileler, modern hayatın beraberinde getirdiği sorunlar, Filistinlilerin kendi aralarında yaşadıkları problemler gibi ana konular içerisinde birbirileri ile bağlantılı birçok farklı konuyu ele almakta ve onları tıpkı *Binbir Gece Masalları* gibi silsileler halinde okuyucuya ulaştırmaktadır. İç içe verilen tali konunun çoğunlukla ana konuyla bir yönüyle benzerlik ya da temel anlatıyı destekleme ilişkisi bulunmaktadır.

Roman kurgusunda anlatı inşasının birer parçası olan ve ana tema içerisine serpiştirilmiş öğelerde anılan şahıs veya şahıslar, genellikle olumlu ya da olumsuz yönleriyle meşhur olmuş kişilerdir. Ana anlatının bağlamı hangi mitolojik veya gerçek şahsı gerektiriyorsa, o şahıs zikredilir. Anılan şahıs, İştâr (Aştoret), İl, Ba'l, Anât, Aşerah ve Mot gibi Ugarit, Sümer, Babil veya Akad mitoslarında ismi geçen bir mitolojik şahsiyet olabilmektedir. Yazar, *Kıssatu 'işki Ken'âniyye* adlı romanında bu isimlerin iskeletini oluşturduğu Ortadoğu mitolojisini gerçek karakterlerin hayatıyla iç içe işleyerek iki taraflı bir olay örgüsü ortaya koymuştur. Farklı iki dünyaya ait karakterlerin bir olay örgüsü

içerisindeki birlikteliği, okuyucunun oldukça ilgisini çekecek bir tarzda sunulmaktadır.

Fahmâvî'nin romanlarında bahsetmiş olduğu şahıs Hz. Ömer (öl. 23/644) veya Hz. Ali (öl. 40/661) gibi İslam devletine halifelik yapmış önemli bir şahsiyet; İslam tarihinde birçok yönden önemli bir isim olan Havle bint Ezver (öl. ?), Roma'nın sapkın Kralı Caligula (öl. 40) gibi bir imparator, Büyük İskender (öl. MÖ. 323), Neron (öl. 68) ya da Truva Prensi Paris gibi bir prens; Hârûnür-reşid (öl. 193/809) gibi bir halife, Câhiz (öl. 255/869) gibi bir kelimacı ya da edebiyatçı; İbn Haldûn (öl. 808/1406) gibi bir tarih bilgini olabilmektedir. Aynı şekilde okuyucu romanlarda bir romancı olan Gabriel Garsia Marquez (öl. 2014), bir ressam olan Michelangelo (öl. 1564), birer müzisyen olan Ludwig van Beethoven (öl. 1827), Wolfgang Amadeus Mozart (öl. 1791) veya Johann Sebastian Bach (öl. 1750), heykel traş ve ressam Pablo Picasso (öl. 1973), çağdaş bir müzisyen olan Shakira ve Madonna, gibi isimlerle de karşılaşmaktadır. Rejim lideri Saddam Hüseyin (öl. 2006), İngiliz ajanı Thomas Edward Lawrence (öl. 1935), fizikçi Isaac Newton (öl. 1727), varoluşçu filozof Jean Paul Sartre (öl. 1980), Mark Sykes (öl. 1919) ile Georges Picot (öl. 1951), John F. Kennedy (öl. 1963), Bill Clinton, Silvio Berlusconi, Cemal Abdunnâsır (öl. 1970), Josef Stalin (öl. 1953), Winston Churchill (öl. 1965), Menahem Begin (öl. 1992), Fatma Mernissî (öl. 2015), Farouk el-Bâz, Ahmet Hasan Zuveyl (öl. 2016), Cibrân Halîl Cibrân (öl. 1931), Edward Said (öl. 2003), Rachel Corrie (öl. 2003), Kristof Kolomb (öl. 1506), James Bond gibi şahıslar da Fahmâvî'nin romanlarında yer alan önemli isimlerdir.

Romanlarda ismi zikredilen şahıslar bunlarla da sınırlı değildir. Kur'an-ı Kerim'de kıssaları anlatılan peygamberlerin birçoğu da Subhî Fahmâvî'nin romanlarında yer almaktadır. Bu kıssalardan bazıları Kur'an'da yer aldığı gibi ele alınırken bazıları ise olduğundan farklı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu konu farklı çalışmalarda¹ ele alındığı için burada peygamberler dışındaki diğer şahıslar ele alınıp bu şahısların istifade edilen yönleri ortaya konulacak ve roman kurgusu açısından anlatıma yaptıkları katkı tespit edilecektir.

¹ Mazhar Dede, "Subhî Fahmâvî'nin Romanlarında Kur'an Kıssaları", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 635-651.

Fahmâvî'nin kaleme aldığı kıssaların yanında yayımlanmış on iki romanı bulunmaktadır. Söz konusu romanların tamamını ele almanın bir makalenin sınırlarını aşacağı düşüncesiyle çalışmada 'Azbe, el-Hubb fi zemeni'l-'avleme, Kıssatu 'işki Ken'âniyye, Hurmetân ve mahrem, 'Ala Babi'l-Hevâ, el-Ermeletu's-Sevdâ ve Sadîkatî el-Yehudiyye adlı romanlar incelenmiştir. Subhî Fahmâvî ismi renkli kişiliği, anlatı üslûbu ve kurguyu farklı metin ve isimlerle zenginleştirme gibi özellikleri ile birçok roman yazarından ayrılmaktadır. Olumlu veya olumsuz yönleriyle ön plana çıkmış isimlerden örnek oluşturup düşüncelerini muhataba en kolay şekilde ulaştırma çabası, üslûbunun en belirgin özelliğidir.

1. Mitolojik Şahsiyetler

Subhî Fahmâvî'ye ait *Kıssatu 'işki Ken'âniyye* adlı eserde birçok mitolojik karakterden bahsedilmektedir. Romandaki mitolojik karakterler, gerçek hayatın içinde ve gerçek karakterlerle iletişim halindedirler. Romanda anlatıcı kahraman Ömer, tarihi eserlere ve özellikle Ken'âni mitolojisine meraklı bir karakterde kurgulanmıştır. Roman kurgusu, meraklı bu karakterle Ortadoğu mitolojisinde birçok mitosta ismi geçen Anât arasında geçen bir diyalogla başlar. Anât, karanlık bir mağarada kimsenin yerini bilmediği bir el yazmasını bulması için Ömer'i yönlendirir. Anlatıcı kahraman Ömer, kendisine seslenenin Anât olduğunu öğrenince oldukça şaşırır ve Anât'ın eşsiz güzelliğine dair sözcükler sarf etmeye ve kendisinin masallarda anlatılandan çok daha güzel olduğunu

يا الله ما اجملك يا عنات! لم اكن اتصورك بهذا البهاء والجمال الساحر! حقيقتك اجمل بكثير مما قالته عنك كل الأساطير.

gibi ifadelerle anlatmaya başlar.²

Burada dikkat çeken husus, söz konusu mitolojik şahsiyetlerin kurguda ele alınış biçimleri ve anlatıcı kahramanın bunlar hakkında verdiği malumatlardır. Ömer'in, sesini duyduğu ve kendisinin Anât olduğunu söyleyen varlıkla birlikte başkalarına ait sesler eşliğinde bir şarkı sözü mırıldanılmaktadır. Söylenilen şarkıda tohumun tarlalara atılması, yağmurun yağması, çiçeklerin açması, ağaçların meyve vermesi ve bolluk ve bereketin yeniden zirveye çıkmasının nedeni olan Ba'l'in ölümden tekrar hayata dönmesinden ötürü kut-

² Subhî Fahmâvî, *Kıssatu 'işki Ken'âniyye* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2009), 16-17.

lama yapılmasından bahsedilmektedir. Anlatıcı kahramanın, sesin sahibini tanıma konusundaki ısrarı neticesinde, karşıdaki kişi kendisinin tanrı İl ile tanrıça'Aşîre'nin kızı ve tanrı Ba'l'ın kız kardeşi tanrıça Anât olduğunu ifade etmesi ile diyalogları devam eder.³ Burada ismi geçen mitolojik şahıslar oldukça dikkat çekmektedirler.

Romanda tanrı İl olarak geçen varlığın, Ugarit mitolojisindeki baş tanrı olup diğer tanrılar ile insanların yaratıcısı⁴ olan; İbranilerdeki El⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili bilgiler romanın ilerleyen kısımlarında hem anlatıcı kahraman tarafından hem de yazar tarafından dipnot verilerek okuyucuya sunulmaktadır.⁶ İl'in, tüm kainattaki tek ve bir olan ilah olduğu anlatıcı tarafından vurgulanırken yazar da ilah İl'in diğer tanrılardan farklı olduğunu ve Ken'ânilerde bir ilahın bulunmasına karşılık çok sayıda tanrının var olduğunu dipnot düşmektedir.⁷ Burada ismi geçen İl ya da El, Fenikelilerde gök tanrı olup diğer bütün tanrılarının yaratıcısı konumunda olan baş tanrıdır. İsrail inancına göre Anât ve Elat adında iki kızı ve Aşerat adında da bir yardımcısı bulunmaktadır. İslam öncesi Araplarda ise kızların sayısı üç olup isimleri Lât, Menât ve Uzzâ'dır. Ken'ânilerde ise tanrı El ya da İl, tanrıça Aşera'nın kocasıdır.⁸

Ba'l, Ortadoğu mitolojisinde yağmur yağdırarak bereket veren, bahar mevsiminde yaşamın yeniden canlanmasını sağlayan ve bağ, bahçe ile doğa güçlerinin temsilcisi olan baş tanrıdır.⁹ Bir adı da Tammuz olan Ba'l'ın, kış mevsiminde öldüğü ve yeraltı dünyasında beklediği ancak bahar mevsimi ile birlikte yeniden doğup canlandığı ve eşi 'İştâr ile cinsel ilişkiye girdiğine inanılır. 21 Mart'a denk gelen bu tarihten itibaren bolluk ve bereket arttığı için kutlamalar yapılır.¹⁰ Ugarit mitolojisinde çok sayıda Ba'l mitosu bulunmakta-

³ Fahmâvî, *Kıssatu 'işki Ken'âniyye*, 17.

⁴ Matthew Bullen vd., *Mitoloji*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: NTV Yayınları, 2015), 52.

⁵ Orhan Gökdemir, *Din ve Devrim* (İstanbul: Destek Yayınevi, 2010), 94.

⁶ Fahmâvî, *Kıssatu 'işki Ken'âniyye*, 71.

⁷ Fahmâvî, *Kıssatu 'işki Ken'âniyye*, 71.

⁸ Gökdemir, *Din ve Devrim*, 14.

⁹ Bullen vd., *Mitoloji*, 52.

¹⁰ A. Timur Bilgiç, *Dünya Mitolojileri Sözlüğü* (Ankara: Barış Kitap, 2013), 77.

dır. Ba'l ile Mot, Ba'l ile sular, Anât'ın Ba'l'ın düşmanlarını öldürmesi, Ba'l için bir ev yapılışı ve Hadad mitosları bunlardandır.

Sular mitosunda bazen Hadad diye anılan Ba'l, bolluk ve bereket tanrısı olarak geçer. Irmak ve denizlerin tanrısı Yam-Nahar ile mücadele etmek durumunda kalır. Mitolojiye göre oğul tanrı Ba'l, bu mücadelede yanında olması gereken baba tanrı El'in, Yam-Nehar'ın yanında olmasını gerekçe göstererek ona baş kaldırır. Bulutların binicisi olarak nitelendirilen Ba'l, Yam-Nehar'ın kendisini ele geçirme isteğinin tanrılar tarafından kabul edildiğini haber alınca tanrıları korkaklıkla suçlayıp onlara karşı savaş açar. Ancak anne tanrıça Aştoret ve kız kardeş Anât onu kontrol altında tutarlar. Sonuçta Ba'l, sel ve taşkınlara sebep olan ırmak ve denizleri temsil eden Yam-Nehar'ı yenilgiye uğratar. Buna göre Ba'l, insanlar için bereket, bolluk ve bu anlamda iyiliği temsil ederken; Yam-Nehar ise bolluk ve bereketin sebebi olan suların insanlar için afete dönüşme potansiyelini temsil etmektedir.¹¹

Aynı mitolojiye göre tanrıça Anât, kardeşinin zaferini kutlamak için tertiplediği ziyafete katılmak üzere tüm tanrıları tanrıların dağı olan Zafon'daki saraya davet eder ve orada tüm tanrıları öldürür. Bütün bu yaşananlardan sonra Ba'l'ın kendisini tüm tanrılardan üstün olduğunu ilan eden bir zaferle ortaya çıktığı görülmektedir.¹²

Ugarit mitolojisinde ölüm ve çoraklık tanrısı Mot ile Ba'l'ın kavgası da yer almaktadır. Burada Mot'un Ba'l'ı öldürüp yeraltı dünyası yani ölümler diyarına gönderdiğinden bahsedilir. Ba'l'ın sevgilisi savaşçı Anât, Mot'a meydan okur ve onu yenerek Ba'l'ı ölümler diyarından tekrar çıkarır. Ba'l'ın ölümü ve tekrar dirilmesi ekim ve hasat mevsiminin zamansal döngüsünü temsil etmektedir.¹³ Ba'l, kaybolduğu için peşine düşen kardeşi ve Ken'ânilerde bereket tanrıçası olan Anât'a¹⁴ aşık olur. İnek şeklindeki Anât'la Ba'l arasında yaşanan ilişkiden bir yaban öküzü çocuk dünyaya gelir.¹⁵

¹¹ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge, 2002), 114-115.

¹² Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, 116-117; Bullen vd., *Mitoloji*, 53.

¹³ Bullen vd., *Mitoloji*, 53; Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, 118.

¹⁴ Jean Bottero - Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 487.

¹⁵ Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, 121-122.

Bu mitolojik karakterlerin anlatıya farklı yönlerden katkı yaptığı görülmektedir. Her şeyden önce roman kurgusunun geri kalan kısmı Tanrıça Anât ile Ömer arasında geçen diyalog üzerine bina edilmiştir. Bu diyalogda yazar, Ömer karakteri üzerinden hemen hemen her romanında dile getirdiği Filistinli vatanseverlerin işgale karşı mücadelelerini bir kez daha vurgulamaktadır. Ayrıca başka kaynaklarda¹⁶ anlatılan dünyanın yaratılışı ve yeryüzü ile gökyüzünün oluşumu bu karakterler vasıtasıyla farklı bir şekilde ele alınarak anlatılmıştır. Doğa olaylarının idare edilmesi ve bu karakterler arasındaki iktidar mücadeleleri isim zikredilerek anlatılmaktadır.

2. Tarihi Şahsiyetler

Subhî Fahmâvî, romanlarında çok sayıda tarihi şahsiyetlerden doğrudan veya dolaylı olarak bahsetmektedir. Anlatının seyrine göre örneklem oluşturma, bu isimlerin zikredilmesinin temel nedeni olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Örnek verilen şahsiyet, her zaman olumlu bir yöne sahip olmayıp kaçınılması gereken bir olgu için de olumsuzluğuyla bilinen biri olabilmektedir. Gerek roman kahramanları gerekse okuyucu tarafından anlatımın güçlendirilmesi ve daha anlaşılabilir kılınması için örnek vermenin yanı sıra bu isimlerin anılmasının tek sebebi elbette ki bununla sınırlı değildir. Fahmâvî, zaman zaman bazı Arap ülkelerindeki kimi sosyal, ekonomik ve dini uygulamaları ele alarak çeşitli eleştirilerde bulunur ve söz konusu tartışmada karşıt bir söylem geliştirirken tarihi şahsiyetlerden yararlanmaktadır. Bazen de yazar, doğu ve batı medeniyetlerini karşılaştırırken iki medeniyette isimleri ön plana çıkan kişileri karşılaştırma yoluna başvurur. Böylesi sınırlı bir çalışmada bahsedilen tüm şahsiyetleri detaylandırarak incelemek mümkün değildir. Ancak kurgunun anlatımında farklı bağlamlarda ön plana çıkan bazı şahısları incelemek, Fahmâvî'nin konuyla ilgili amaç ve yöntemi hakkında fikir verecektir.

Yazar, *Sadîkatî el-Yehûdiyye* adlı romanında Filistin İsrail meselesinde Filistin'in haklılığına koşulsuz inanan bir Arap karakteri ön plana çıkarır. Bu karakterle birlikte Yahudilerin de diğer insanlar gibi hayal ettikleri büyük bir İsrail devletine sahip olmaları gerektiğine ve bu uğurda sahip olduğu iki oğlunu savaşmak üzere İsrail'e göndermeye hazır olan bir kadın karakter ara-

¹⁶ Melaye Bateyî, *Mevlûd*, ed. Hüseyin Şemrahi (İstanbul: Nûbihar, 2014), 19-20.

sındaki tartışmaları ele alır. Söz konusu romanda Büyük İskender, Caligula, Neron, Michelangelo, Mahatma Gandhi, Steven Spielberg ve Pablo Picasso gibi şahsiyetlerin isimlerini zikreder. Fahmâvî'nin anlatıda bu isimlere yer vermesinin, isim sahiplerinin şahsi özelliklerinden kaynaklı her biri için farklı nedenler bulunmaktadır. Öncelikle bu isimleri ön plana çıkaran yönleri ve tarihi bakımından sahip oldukları önemi tespit etmek gerekir. Daha sonra ise anlatıya katkısını görmek için zikredildikleri bağlam ortaya konmalıdır.

37-41 yılları arasında Roma devletine imparatorluk yapmış ve Caligula ismi ile tanınan Gaius Julius Caesar Augustus Germanicus, halkına ve özellikle de Romalı senatörler başta olmak üzere sarayda üst düzey görevlerdeki kişilere yaptığı zulümle tanınan bir hükümdardır. Yaşadığı sarayda ensest ilişkiyi bir yaşam tarzına dönüştüren Caligula, çevresindeki insanları kendisinin tanrı olduğuna inanmaya zorlamıştır. Çok sevdiği atını senatör yapma eyleminin yanında birçok çılgınlıkla ön plana çıkan bir diktatördür. Akli dengesinin bozuk olduğu söylenen Caligula, İmparator Neron'un da dayısıdır.¹⁷ Yaptığı çılgın icraatlardan halkı bunaltmış olan Caligula, bir suikast sonucu hayatını kaybeder.¹⁸

Caligula isminin anılmasının sebebi iki karakter arasında yaşanan tartışmadır. Yazarın *Sadîkatî el-Yehûdiyye* adlı romanındaki anlatıcı kahraman Cemal Kasım muhataba, Yahudilerin batılılar tarafından kendi vatanlarından göç ettirilerek bir buçuk milyar Müslümanın yaşadığı bir coğrafyada yaşamak zorunda bırakıldıklarını ve bunun İsraililer için büyük bir risk taşıdığını ifade eder. Yâîl ise bunun bir risk değil aksine büyük bir pazar sahası olduğunu ve İsrail mallarının bu pazarda arz imkânı bulduğunu dile getirir. Bunun üzerine Cemal Kasım,

...ولكنه لا يستمر, تماما كما لم تستمر دكتاتورية الإسكندر الأكبر, ولا كالجولا, ولا نيرون, ولا الصليبيين, ولا الاستعمار البيطاني, ولا الفرنسي أو الإسباني....

sözleriyle zulüm ve sömürgeyle ün salmış başta Caligula ile diğer ülke ve diktatörlerin saltanatlarının zamansal olarak kısa sürdüğünü örnek vermek-

¹⁷ Haluk Abbasoğlu vd., "Neron", *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 2004), 477.

¹⁸ Aloys Winterling, *Caligula: A Biography* (Berkeley: University of California Press, 2011), 2.

tedir.¹⁹ Bu isimlerin burada peş peşe zikredilmesinin nedeni, insanların biteceğine inanmadıkları Neron, Caligula ve diğer diktatörlerin baskı ve despotluklarının bile zamanı gelince son bulduğunu, dolayısıyla İsraililerin de vakti gelince yaptıklarının bir sonu olacağı mesajını vermektir. Aslında bu, başta Filistinliler olmak üzere İsrail'in bazı güçleri arkasına alarak yaptığı haksızlıklar karşısında umutsuzluğa kapılmış tüm insanlara örneklerle desteklenmiş çok ciddi bir mesajdır. Anlatıcı kahraman, kendi dönemlerinde yaşayan insanlara yaptıkları baskıyla ön plana çıkmış isim ve iktidarların uzun süre devam edemeyen iktidarlarını örnek vererek İsraililerin de haksızlık üzerine bina edilmiş hakimiyetlerinin tahmin edilenden daha kısa bir sürede son bulacağına olan inancını dile getirir.

Aynı romanda turist rehberinin tarihi yerlerle ilgili bilgiler verirken de bu şahıstan bahsedildiği ve yaptığı kötü eylemlerden örnekler verildiği dikkat çekmektedir.²⁰ Böylelikle anlatı hem zenginleştirilmiş hem de okuyucuya tarihsel bir yolculuk yaşama imkânı sağlanmıştır.

Fahmâvî'nin romanlarında ismi çokça geçen şahsiyetlerden biri de Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni'dir (öl. 1564). Bir Rönesans adamı olarak nitelendirilen Michelangelo, İtalyan Rönesans dönemi heykeltıraş ve ressamdır. Papa II. Julius tarafından kendisine yaptırılan ve yapımı dört yıl süren Papa'nın Vatikan'daki resmi ikametgahı olan Apostol Sarayı'ndaki Sistine Şapel'inin tavanını süsleyen freskler onu unutulmaz kılan eserlerin en önemlilerinden olmuştur.²¹

Fahmâvî, *el-Hubb fî zemeni'l-'avleme* adlı romanında biriktirdiği mallarıyla övünen bir karakterden bahseder. Söz konusu şahıs, yeni yaptığı evinde kullanmak üzere dünyanın en değerli mermerlerini getirtmek istediğini ve bunları en maharetli ustalara yaptıracağını söylerken Michelangelo'dan bahseder. Michelangelo mermerleri süslerken, kendisinin bu işten duyduğu zevki Bill Clinton ve Monica Lewinsky'nin içtikleri puroyu örnek vererek dile getirmek-

¹⁹ Subhî Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye* (Beyrut: Müessesetu'l Arabiyyeti lid-Dirasat ve'n-Neşr, 2015), 156-157.

²⁰ Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye*, 170-171.

²¹ Irving Stone, *Michelangelo: İztırâp ve Coşku*, çev. Feyza Akgün (Ankara: Cümle Yayınları, 2015), 1/6.

tedir. Ancak puro içilirken Saddam Hüseyin'in içtiği puro gibi uzun olmamasına dikkat edilmesi gerektiği uyarısında bulunur.²² Burada da uzun puronun kırılmasının zamanla kolaylaştığı vurgulanarak Saddam'ın hükümranlığının kısa sürmesine bir göndermede bulunmuştur.

Roma'nın beşinci imparatoru ve Neron ismi ile bilinen Neron Claudius Caesar Augustus Germanicus (öl. 68) *Sadîkatî el-Yehûdiyye* adlı romanda ismi en çok zikredilen tarihi şahsiyetlerden biridir.²³ Neron, her ne kadar yönetiminin ilk yıllarında gerçekleştirdiği icraatlarla halk nezdinde sempati toplamış olsa da imparatorluğunun son yıllarında halka karşı despotluğuyla meşhur olmuştur. Özellikle on beş ay süren Yunanistan gezisinde konsüllüğü bir azatlı köleye bırakması ve dönüşünde aldığı radikal kararlar, Hristiyan ve Yahudiler gözünde "Deccal Neron" olarak anılmasına neden oldu. Yaptığı uygulamalar sadece Hristiyan ve Yahudilerin değil Romalı büyük aileler ve Senatörlerin de tepkisini çekmiştir.²⁴ Yangın sonucunda Roma'yı yeniden inşa etmek ve kendisine büyük bir saray yaptırmak uğruna, hazinedeki tüm paraları harcamış bu da yetmemiş varlıklı insanların mallarına el koymuştur. Despot yönetimi sonucunda ülkenin her yerinde isyanlar başlamış, Neron ise bir suikast sonucu öldürülmüştür.²⁵ Burada Neron isminin anlatıcı kahraman tarafından zikredilmesi başta romandaki muhatap olan kahramanı ve dolaylı da olsa okuyucuyu bir düşünce doğrultusunda ikna etmeye yöneliktir. İki kahraman arasında cereyan eden tartışmanın konusu İsrail devletinin Filistinli vatandaşlara karşı uygulamalarıdır. Filistinli Cemal Kasım, tarihte despotluklarıyla hafızalarda iz bırakan Neron ve diğer isimleri sıralayıp sonunda karşılaştıkları akıbeti diğer kahraman Yâîl'e anlatarak İsrail'in de aynı sonuçla karşılaşacağını dile getirmektedir.²⁶

İsimleri ile anlatının güçlendirildiği isimlerden biri de Büyük İskender'dir (öl. M.Ö. 323). İskender'in bağlam açısından sahip olduğu önemli özelliklerden biri büyük bir imparatorluk kurma planıdır. Bu planını gerçekle-

²² Subhî Fahmâvî, *el-Hubb fî zemeni'l-'avleme* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2008), 43.

²³ Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye*, 156.

²⁴ Abbasoğlu vd., "Neron", 477.

²⁵ Niyazi Akşit, "Neron", *A'dan Z'ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Şafak, 2004), 153; Abbasoğlu vd., "Neron", 16/477.

²⁶ Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye*, 157.

tirmek için Pers imparatorluğunu yıkarak Yunanistan'dan Hindistan sınırına kadar uzanan devasa bir imparatorluk kurmuştur. Döneminde yaşayan imparatorlukları yıkıp tüm gücü elinde bulunduracağı tek bir imparatorluk kurmak ve "Asya'nın Efendisi" olmak için çabalamıştır. Kendisine tanrısal onurlar yakıştıran İskender, yerel halka karşı çok katı bir sindirme politikası gütmüştür. 33 yaşında ölmüştür.²⁷

Sadîkatî el-Yehüdiyye adlı romanda yazar, kendisine göre Filistin'in haklı davasını başkişi Cemâl Kasım vasıtasıyla diğer kahraman Yahudi asıllı Yâîl Âdem'e anlatmaktadır. Yâîl ise Cemal'a İsraililerin de "seçilmiş halk" olarak herkes gibi kendilerine ait bir devlete sahip olmaları gerektiği ve aradıkları bu fırsatı yakaladıklarını ifade edince Cemâl, tarihte yaşamış ve hala kendisinden olumsuz anlamda söz ettiren bazı şahıslardan örnekler vererek, Filistin topraklarının Filistinlilere ait olduğunu dile getirmektedir. Bu bağlamda hiçbir işgalin, despotluk ve baskının ebedi olmadığını, tüm dünyaya hâkim olma sevdasındaki Büyük İskender'in, Romalılara her türlü eziyeti reva gören ve bu konuda rakip tanımayan Caligula ile Neron'un baskıcı iktidarlarının bile çok sürmediğini, dolayısıyla İsraililerin de Filistin topraklarındaki ömürlerinin kısa bir zaman sonra tükeneceğini ifade etmektedir.

Fahmâvî, imparatorlukların bile zamanını doldurduktan sonra tarihin sayfaları arasındaki yerlerini alarak yok olduklarını, İsrail gibi küçük bir devletin de yok olacak zamanı beklediğini anlatırken Neron ve Büyük İskender'i örnek vermektedir.²⁸ Böylelikle vakti zamanında ortalığı kasıp kavuran Neron'un ve Büyük İskender'in yok oldukları gibi İsrail'in de yok olacağı konusundaki fikrini beyan etmektedir.

Osmanlı Asyası'na ait toprakların paylaşılması konusunu görüşmek ve bir karara bağlamak amacıyla Fransa'nın görevlendirdiği Beyrut eski konsolosu François Georges Picot ve İngiltere'nin görevlendirdiği dışişleri bakanlığı müsteşarı Sir Mark Sykes, yazarın *el-Hubb fî zemeni'l-'avleme* ve *Sadîkatî el-Yehüdiyye* adlı romanlarında isimleri sıklıkla zikredilen şahıslardır.²⁹ Görevli

²⁷ Haluk Abbasoğlu vd., "İskender I", *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 2004), 12/31-32.

²⁸ Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehüdiyye*, 156-157.

²⁹ Fahmâvî, *el-Hubb fî zemeni'l-'avleme*, 210; Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehüdiyye*, 31,32,38.

bu iki ismin yürüttüğü görüşmeler 1915'te başlamış ve 16 Mayıs 1916 yılında tarihte Sykes-Picot Antlaşması olarak bilinen antlaşma imzalanmıştır. Yazarın Filistinli olması ile bu antlaşmayı yapan şahısların ve antlaşma isminin romanlarda defaatle geçmesi arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Antlaşmanın sonuçlarından biri Basra, Bağdat vilayetleri ile Filistin'in Akka ve Hayfa limanları İngiltere'ye bırakılacaktır. Ayrıca bu anlaşmayla Filistin, uluslararası bölge yapılmıştır. Yapılan anlaşmayla Basra ile Filistin arasındaki bölge İngiltere'nin egemenliğine bırakılmıştır.³⁰

Bütün bunlar göz önüne alındığında herhangi bir şeyin parçalara ayrılması, Arapların kendi aralarındaki anlaşmazlıkları ve Araplara reva görülen bölünmüşlük ile parçalanmışlık konuları³¹ geçtiğinde yazarın bu şahıslardan olumsuz bir şekilde bahsetmiş olması anlaşılır bir hal almaktadır. Bu iki şahsın, Arapların giydiği elbiseyi paramparça edip her parçasını, Arap topraklarını küçük parçalara bölmek suretiyle ortaya çıkardıkları irili ufaklı devletlere birer bayrak yaptıklarına dair benzetme de oldukça dikkat çekicidir.³²

'Azbe romanında Menahem Begin (öl. 1992) ismi kurgunun önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Anlatıcı kahraman, 9 Nisan 1948 yılında yaşanan Deyr Yasin katliamında Menahem Begin'in liderliğinde İsrail Ulusal Askeri Örgütü'nün (İRGUN) köyde yaşayan Filistinli sivil vatandaşlara yaptıklarına dair oldukça etkileyici detaylardan bahseder. Kahraman İmâd, siyonist örgütler Palmah ve Hagana'nın desteğini de alan Menahem Begin'in masum vatandaşları hiçbir insani kural tanımadan nasıl katletme emrini verdiğini gözler önüne sermektedir. Vatanına hasret kalmış ve onun özlemiyle yanıp tutuşan bir genç rolünde olan İmâd, Menahem Begin ismi üzerinde Filistinlilerin sahip oldukları toprakların ellerinden öldürücü silahlarla en vahşi şekilde nasıl alındığını, düşmanın çoluk çocuk demeden insanları öldürdüğünü ve *Deyr Yasin eylemi olmasaydı İsrail kurulmazdı* diyen Begin yönetiminin İsrail planını Fırat'tan Nil'e değil okyanustan körfeze kadar olduğunu anlatmaktadır.³³

³⁰ Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/204-206.

³¹ Fahmâvî, *el-Hubb fî zemeni'l-'avleme*, 91; Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye*, 31-32, 38.

³² Subhî Fahmâvî, *'Azbe* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2005), 219.

³³ Fahmâvî, *'Azbe*, 35-38.

Bu açıdan bakıldığında İmâd, Menahem Begin ismini zikretmekle etkisi hala devam eden Deyr Yasin katliamı ve sonrasında yaşanan olumsuz hadiselerin failinin söz konusu isim olduğu mesajını vermektedir. Diğer bir deyişle 1977-1983 yılları arasında İsrail başbakanı olan Begin'in, anlatıda yaşanan trajik olayların sembol ismi ve başkişisi olduğu özellikle ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca bu ismin seçilmiş halk olma gerekçesi ile yaptıklarının zikredilen felaketle sınırlı olmadığı ve zihinsel arka planda farklı projeler de taşıdığı belirtilmiştir.

Tüm bunların yanı sıra Fahmâvî'nin romanlarında; olumsuz taraflarıyla bilinen şahsiyetlerin yanında yaptıkları hizmetler, ilim, ahlak ve cesaret gibi meziyetlerle ön plana çıkan isimler de zikredilmektedir. Fahmâvî, zaman zaman romanlarında batı kültürü ile İslam kültürünü belirli şahıs ve topluluklar üzerinde karşılaştırarak kahramanlar vasıtasıyla okuyucuya mesaj vermeye çalışır. Hz. Ömer (öl. 23/644) ve Hz. Ali (öl. 40/661) *el-Ermeletu's-Sevdâ*, '*Alâ bâbi'l-Hevâ*, *Hurmetân ve mahrem* ve *Sadîkatî el-Yehûdiyye* adlı romanlarda sıkça anılan isimlerdir.³⁴

Bu kapsamda *Sadîkatî el-Yehûdiyye* adlı romanda İsveç ve Norveç sınırlarında Vikinglere ait bir mabedi gören Cemâl-Yâil ikilisi hem mabedi gezer hem de o coğrafyada yaşamış topluluğun yaşam tarzlarını anımsarlar. Cemâl, Vikingler'in on ikinci yüzyıla kadar halklarını orman kanunlarıyla ve kanun tanımaz bir despotlukla yönettiklerini söyler. Buna karşılık Hz. Ömer'in yedinci yüzyılda yönetsel kararları alırken başta Hz. Ali olmak üzere şura heyetinin diğer üyeleri ile istişare ettiğini ve toplumun tüm kesimlerine eşit davrandığını ifade eder. Hatta günümüzdeki bireysel sigorta sisteminden fazlası sayılabilecek her doğan çocuğa maaş bağlandığını da eklemektedir. Cemâl Kâsım, tarihin galipler tarafından yazıldığını söyleyerek İslam medeniyetinin bu yönlerinin bilinçli olarak karanlıkta bırakıldığını da ifade etmektedir.³⁵

³⁴ Subhî Fahmâvî, *el-Ermeletu's-Sevdâ* (Amman: Mektebetu'l Üsretî'l-Urduniyye, 2015), 89; Subhî Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2010), 44, 138; Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye*, 212; Subhî Fahmâvî, '*Alâ Bâbi'l-Hevâ* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2014), 175.

³⁵ Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye*, 212-213.

Burada Hz. Ömer ismi, emzikli bebekler dahi her doğana feyden pay ayırıp yıllık atıye vermesi uygulaması³⁶ ile ön plana çıkarılarak iki medeniyet arasında bir mukayeseye gidilmiştir. Bu uygulama ve Hz. Ömer'in *ne zamandan beri annelerinden özgür olarak doğmalarına rağmen çocukları köleleştiriyorsunuz* sözü örnek verilerek İslam medeniyetinin çok daha erken dönemlerde yakaladığı medeniyet seviyesini, batı toplumunun ancak 1982 İnsan Hakları Evrensel Beyannameyi ile yakaladığı ifade edilmiştir.³⁷ Dolayısıyla doğan her yeni insanın hürriyetine vurgu yapılırken hep Hz. Ömer ismi zikredilmektedir.³⁸

Yazarın, tamamen kadın erkek çatışması üzerine kurguladığı *el-Ermeletu'sevdâ* romanında, erkeklerin kadınlara nazaran daha fazla sorumluluk aldıkları ve buna bağlı olarak yıpranmışlık düzeyinin erkeklerde fazla olduğunu savunan Şehriyâr, muhatabıyla nikah masrafları konusunu tartışırken adaletli uygulamalarıyla tanınan ve adalet kavramıyla özdeşleşen Hz. Ömer ismini zikretmektedir. Bu masrafların tek başına erkeğe bir yük olduğunu ve Hz. Ömer'in adaletli olmanın gereği olarak bunu kaldırmak istediği ifade edilmektedir.³⁹

Hurmetân ve mahrem adlı romanda eleştirinin bir kültür olduğu ve her eleştiri yapanın da terörist olarak adlandırılmaması gerekliliği, Hz. Ömer örneği üzerinden dile getirilmektedir. Bazı Arap ülkelerinde din adamlarının kimseye söz hakkı vermediği ve kendi fikirlerine karşı çıkanları ise beklenmedik cezalarla cezalandırdıkları vurgulanmaktadır. Bu kapsamda *Kim bende bir eğrilik görürse onu eliyle düzeltsin* diyen Hz. Ömer'e bir bedevinin, *Allah'a yemin olsun ki, sende bir yanlışlık görsek bunu elimizle değil kılıçlarımızla düzeltiriz*, şeklindeki karşılığı örnek verilmektedir. Bırakın üst kademelerde yer alan yetkililer, kendilerini din adamı olarak nitelendirilenlere dahi bu cevabı verecek birinin olmadığı eleştirilmektedir. Bu olay göz önünde bulundurularak Hz. Ömer'in bu sözü söyleyene hiçbir karşılık vermediği ve söz konusu kişinin de ömrünün sonuna kadar bu sözden dolayı bir korku yaşamadan ve bir zarar görmeden yaşadığı ifade edilmiştir. Ayrıca günümüz bazı Arap ülkele-

³⁶ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* (İstanbul: İFAV, 2006), 255.

³⁷ Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye*, 213; Fahmâvî, *'Alâ Bâbi'l-Hevâ*, 175.

³⁸ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, 44.

³⁹ Fahmâvî, *el-Ermeletu's-Sevdâ*, 89.

rindeki yönetimlere bu tür bir eleştiri yapan kişinin uğrayacağı akıbeti, kim-senin tahmin bile edemeyeceği vurgulanmaktadır.⁴⁰ Böylelikle eleştiri yapabi-lmenin, eleştiri kabul etmenin de bir kültür olduğu ve eleştiri üslûbuna dikkat edilmesi gerektiği mesajı Hz. Ömer ismi üzerinden verilmektedir. Romanlarda öne çıkan bir husus, çoğu insanın, Hz. Ömer'i sert tavırlarıyla bil-mesine rağmen, bu sertliğin İslam söz konusu olduğunda kendisini gösterdi-ği, kendi nefsi mevzu bahis olduğunda ise Hz. Ömer'in yumuşak huylu, eleş-tiriye ve karşısındaki kişinin görüşlerine açık olduğudur.

Fahmâvî'nin romanlarında ismi zikredilen tarihi şahsiyetlerden en dikkat çekenlerden bir diğeri de Havle bint Ezver'dir. Havle, Hâlid b. Velid tarafın-dan görevlendirilen süvari birliğinde en ön saflarda at koşturmakla ve göster-diği kahramanlıklarla tanınan bir şahsiyettir. Rumların elinde esir olan Dırâr'ı kurtaran Havle, birçok Rum askerini de öldürerek kahramanlık örneğini gös-teren bir kadındır. Aynı şahsın Sehûrâ Vak'ası'nda bir grup kadınla birlikte Rumlara esir düştüğü ve bizzat yaptığı mücadele ile esaretten kurtuldukları rivayeti bulunmaktadır.⁴¹ Özetle Havle bint Ezver, savaşlarda özellikle süvari birliğinde ordunun ön saflarında yer almakla, etkili şiir okuyup askerleri galeyana getiren konuşmalar yapmakla ve bizzat çarpışarak orduya hizmet et-meyle ön plana çıkan bir kadındır.

Bu husus göz önüne alındığında yazarın, *Hurmetân ve mahrem* adlı roma-nında bu şahıstan bahsetmesinin dikkat çeken bir tarafı bulunmaktadır. Yazar, zaman zaman bazı Arap ülkelerindeki dinî uygulamaları roman kahramanları vasıtasıyla tartışmaya açar. Tartışmada, bazı dini kaynaklara dayandırılarak gerçekleştirilen uygulamaya karşılık, yine dini kaynaklardan örnek teşkil ede-cek şahsiyetler veya uygulamalar üzerinden karşıt bir öneri sunulur. Tartış-ma, romanın iki kahramanı arasında geçen sıradan bir konuşma gibi görünse de aslında dinsel kaynaklı uygulamaya karşılık bir tepkidir. Ayrıca öne sürü-len karşıt görüş, mevcut durumdaki uygulamanın dayandığı kaynakla aynı olmasına dikkat edilerek muhatabı ikna etme konusunda öne sürülen argü-man güçlendirilmektedir.

⁴⁰ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, 138-139.

⁴¹ Kasım Kırbıyık, "Havle bint Ezver", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/538.

Bu bağlamda anlatıcı kahraman vasıtasıyla tenkit edilen uygulamalardan biri, romanda er-Rimâlu'l-'Arabiyye isimli yerde kadınların araba kullanmalarının, uygulanan şer'i kanunlar gereğince haram ve yasak olmasıdır. Dini kanunlar gereği kocasının kendisine araba kullanmayı yasakladığını ifade eden Cevâhir'e, romandaki diğer bir kahraman olan Tağrîd, bu yasağın sebebini sorar ancak cevap almaz. Dinsel nedenlere dayandırılan bu yasağa oldukça şaşırmuş olan Mâcide, muhatapların zihinlerinde farklı soru işaretlerine sebep olacak bir örnek verir. Bu örnek daha önce belirtildiği gibi süvari birliğinin ön saflarında yer almış ve çeşitli savaşlara at sırtında katılmış Havle bint Ezver'dir. Mevcut uygulamaya muhalif olacak şekilde verilen örnek bu isimle sınırlı değildir. Havle dışında birçok Müslüman kadının at ve deve sırtında günlerce süren hac yolculuğu yaptığı da eklenir.⁴²

Konu kapsamında Mâcide, olayı farklı bir boyuta taşıyarak bu tür yasaklamaların dine bağlanmasının doğru olmadığını yine aynı kaynaktan verdiği bir örnek üzerinden açıklamaya çalışır. Bu sefer verdiği örnek, *Bir erkek yabancı olduğu bir kadınla yalnız kalmamın. Aksi halde onların üçüncüsü şeytan olur.*⁴³ anlamındaki hadistir. Kendisinin araba kullanması yasak olduğu için şoförüyle arabada seyahat eden bir kadının bu hadise muhatap olacağını söyleyen Mâcide, aynı dinin bunu söyleyip sonrada kadına araba kullanmayı yasaklamayacağını söyler. Her ikisinin de din tarafından emredildiği varsayıldığında ise halvet durumunun gerçekleşmesini engellemek için arabanın seyir halinde kapılarını açık tutmanın zorunlu olacağını da alaycı bir dille eklemektedir.⁴⁴

Bu çerçevede *Hurmetân ve mahrem* adlı romanda öne çıkan bir diğer isim yazarın "çilgin buldozer" ismi ile kendisine müstakil bir bölüm ayırdığı Rachel Corrie'dir (öl. 2003). Anlatıcı kahraman, Corrie hakkında farklı bilgiler vererek adeta okuyucuya yaşanan olayı tekrar yaşatmaktadır. Şahsın isminin zikredildiği bölüm müstakil bir bölüm olsa da romanın ana kurgusuyla oldukça uyumlu bir şekilde anlatılmıştır. Yurt dışında görev yapan iki kadın kahraman, Filistinlilerin bulunduğu bir toplama kampına uğrarlar. Kamp ve Filistin'deki durumun hiç değişmediğini, İsraililerin, Filistin vatandaşlarına

⁴² Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, 216-217.

⁴³ Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nasıruddîn el-Elbânî (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1996), 278.

⁴⁴ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, 217-218.

ait evleri buldozerlerle yıkmaya devam ettiğini ve bunu yaparken de hiçbir kural tanımadıklarını görmekteyiz. İsraililerin bunu yaparken Filistinlilerden bazılarının insanı yok etmek için değil insanın medeniyet inşasına yardımcı olarak icat edilen buldozere karşı koymaya çalıştıkları, annelerin kedi misali küçük çocuklarını felaketten kaçırdıklarına şahit olunca ISM (International Solidarity Movement) Uluslararası Dayanışma Örgütü gönüllüsü Amerikalı Rachel Corrie ismini anmadan geçemez.⁴⁵

Burada *Hurmetân ve mahrem* adlı romanın anlatısı ile yaşanan olayın iç içe harmanlanarak okuyucuya sunulması dikkat çekmektedir. Yaşanan olaya dair tablo renklendirilerek ve çeşitli motiflerle zenginleştirilerek tekrar canlandırılır. Buna göre devasa caterpillar buldozerlerin paletleri altında ezilmemek için sağa sola kaçışan çocuklar, küçük yavrularını kurtarma gayretindeki anneler ve elindeki taşlarla bu korkunç aletlere karşı koymaya çalışan gençlerin arasında elinde "Bizi yerimizden etmeyin, biz yaşamak istiyoruz." pankartını taşıyan sarışın bir kadından bahsedilir. Ertesi gün gazeteler, elinde beyaz bayrakla bir buldozerin altında kalarak can veren kişinin ismini Rachel Corrie olarak açıklarlar ve onun Amerika vatandaşı, barış aktivisti ve evliliğin arifesinde nişanlı bir yardımsever olduğunu yazarlar. Anlatıya göre Corrie, yaşamda mutluluğun sırrının insanları mutlu etmekte gizli olduğuna inandığı için Filistinlileri mutlu ettikten sonra memleketine dönüp evlenme planını gerçekleştirmeyi planlamıştır.⁴⁶ Konuyla ilgili pasaj Filistinlilerin, Corrie'yi hiç unutmayacakları vurgulandıktan sonra buldozer gibi teknolojik aletlerin insanlığa hizmet için icat edildiği ancak insanların onu birer ölüm makinası olarak kullandığı vurgusuyla son bulmaktadır.

Kurgunun kadın erkek arasında yaşanan çekişme üzerine kurulduğu *el-Ermeletu's-sevdâ* adlı romanda, erkek tarafının savunucusu konumundaki roman kahramanı Şehriyâr, kadınların baş edilmesi zor, tuzaklarının etkili ve sürekli olarak erkekleri etki altına almaya meyilli olduklarını anlatırken Hârûnürreşîd (öl. 193/809) ismini örnek verir. Anlatıcı kahraman, konuyla alakalı Hârûnürreşîd'e ait olduğunu söylediği şu şiiri örnek olarak sunmaktadır:

⁴⁵ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, 221.

⁴⁶ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, 221-222.

مالي تطاو عنى البرية كلها وأطيعهن وهن فى عصيانى!

Tüm yeryüzü bana itaat ederken ben onlara (kadınlara) itaat ediyorum. Onlar ise bana isyan etmektedirler.

Anlamındaki şiiri şevahit olarak göstererek savunduğu fikrini destekleme yoluna gitmektedir. Anlatıcı kahramanın Hârûnürreşîd'in ismini örnek vermesinin özel bir nedeni bulunmaktadır. Hârûnürreşîd, Abbâsî hânedanından İslam dünyası dışında en fazla tanınan, hak ve hakkaniyete önem veren, zamanında ilim ile kültürel alanlarda kaydedilen gelişmelerle tanınan bir si-madır.⁴⁷

Anlatıcı kahraman, tüm bu özelliklere sahip olan Hârûnürreşîd'in anlamakta aciz kaldığı kadını, kendisinin anlamasının mümkün olmadığını ve Hz. Yusuf'un gömleği meselesinde Züleyha'nın masumiyetine de inanmadığını ifade etmektedir.⁴⁸ Böylelikle anlatı, farklı yönlerle tanınan bir şahıs üzerinden verilen örnekle güçlendirilmiştir. Bu isimlerin zikredilmesinin anlatıya katkısı, tartışmada taraflardan birinin argümanını güçlendirmesine yöneliktir. Erkeklerin, kadınlar karşısında yaşadıkları zorluklar buna karşı kadınların hep kendilerini haklı görmeleri Hârûnürreşîd ismi üzerinden anlatılmıştır.

Fransız yazar, düşünür ve filozof Jean Paul Sartre (öl. 1980) de Fahmâvî'nin 'Azbe adlı romanında ismi zikredilen ve anlatının inşasında faydalanılan bir isimdir. "Özden önce varoluş gelir" ilkesine dayalı felsefesi ile varoluşçuluğun ilk temsilcisi⁴⁹ olan Sartre'nin eserlerinden ve sahip olduğu felsefi düşünceden bahsedilmektedir. Romanın anlatıcı kahramanı İmâd, öğrencilik anılarını anarken kaldığı öğrenci evinde yaşadığı zorlukları okuyucuyla paylaşmaktadır. Henüz öğreniminin başlarındaiken Arap ve diğer milletlerin kültürlerine dair eserlere merakı olduğunu ifade eden kahraman, konuyla ilgili eserler aldığını ve tatillerde memleketine giderken bu eserleri yanında taşıdığını ifade etmektedir. Sınır kapılarından geçerken bu eserlerin

⁴⁷ Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/16/261.

⁴⁸ Fahmâvî, *el-Ermeletu's-Sevdâ*, 140.

⁴⁹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), 1454; Niyazi Akşit, "Sartre Jean Paul", *A'dan Z'ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Şafak, 2004), 2/278.

denetlendiğini ve çoğu kez kitaplara el konulduğunu ifade eden başkişi, farklı düşünce, şahıs ve kurumlar hakkında eleştirilerde bulunmaktadır.

Anlatılana göre İmâd, sınır kapısından geçerken kontrol yapan memurların *Mısır Tiyatrosunda Komedi* adlı eseri yasaklı olma ihtimalini gerekçe gösterip alıkoymalarını; buna mukabil İslam düşünce sistemiyle neredeyse taban tabana zıt bazı yabancı yazarlara ait eserlere ise dokunmamalarını mizahi bir dille anlatmaktadır. Bu yazarlardan birinin de varoluşçu felsefi düşüncesiyle ön plana çıkan Sartre olduğunu ifade etmektedir. İmâd, bu uygulamanın çarpıklığına işaret ederek eserlerinde *insanı Allah yaratmadı bilakis Allah'ı insan yarattı* diyen Sartre'nin kitaplarına izin verilmesini bir türlü anlamadığını ifade etmektedir. Görevlilerin Sartre'nin kitapları ile birlikte çok az kitaba izin verdiğini, diğer birçok kitaba el koyup gerekli kontrolden sonra ancak alınabileceğinin söylediklerini okuyucuyla paylaşmaktadır. Sonraları defalarca Kültür Dairesi'ne müracaat ettiği halde kitaplarını geri alamadığından yakınan İmâd, eğitim öğretim yılı bittikten sonra ancak birkaç kitabını geri alabildiğini mizahi bir dille anlatmaktadır. Görevlilerin özellikle okumak istedikleri kitaplara el koyduklarını sonradan öğrendiğini söyleyen İmâd, Sartre ve onun gibi düşünen yazarların kitaplarına izin verip ideolojik olmayan diğer eserleri engelleyen Kültür Dairesi'nin, Kültür Dairesi değil Kültürsüz Gözetleme Dairesi veya 1944 yılında Bertolt Brecht tarafından kaleme alınan Kafkas Tebeşir Dairesi oyunu olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰ Burada Bertolt Brecht isminin zikredilmesi okuyucuya, konuyla ilgili bilgi kazandırırken yazdığı oyundan bahsedilmesi örtük bir anlatımı barındırmaktadır.

Konu kapsamında dile getirilen Kafkas Tebeşir Dairesi emek-mülkiyet ilişkisi çerçevesinde adalet, emek, özveri, iyilik gibi değerlerin odak noktayı oluşturduğu bir oyundur. Yazarın, Brecht tarafından yazılan bu oyunu örnek vermesinin arka planında okuyucuya bahsettiği Kültür Dairesi ile ilgili ince mesajlar bulunmaktadır. Emek olmadan sahiplenmenin olmaması gerektiği ilkesiyle Sartre'nin eserleri ile ilgili gereken bilgiye sahip olmayan böyle bir kurumun "kültür" ismini sahiplenmemesi gerektiği örtülü bir biçimde ifade edilmiştir.

⁵⁰ Fahmâvî, 'Azbe, 221-223.

Öte yandan Napolyon Bonapart'ın (öl. 1821) İngilizlerin Hindistan ile bağı kesmek amacıyla çıktığı Mısır seferi ve Mısır'ı ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak için Filistin'e saldırısı⁵¹ ile bu saldırı sonrasında yaşadığı başarısızlık, 'Azbe adlı romanda geniş yer bulmaktadır. Kahraman İmâd, anlatıda 45 yıldır hasretini çektiği hayali sevgilisine Filistin'deki farklı mekanların isimlerini zikrederek özlemini dile getirmektedir. O mekanlardan biri de Hayfa kentine 15 km uzaklıktaki Akkâ şehridir. İmâd, sevgilisi 'Azbe'ye, kendisinden sonra Filistin meselesi ile evlendiğini ve Filistin'e tahmin edilemez bir özlem duyduğunu ifade ederken peş peşe mekan isimlerini sıralamaktadır. Sıra Akkâ'ya geldiğinde ise ona çeşitli sıfatlar vererek onu anmaktadır. Dalgalardan başlayarak Akkâ sahillerini ve Napolyon'a karşı koyup Arap diyarının doğusunu işgalden kurtaran Akkâ surlarını çok özlediğini ifade etmektedir. Anlatıcı kahraman, Napolyon'un saldırısını püskürtün ve Akkâ'yı yeniden inşa ettirip merkez haline getiren Cezzâr Ahmet Paşa⁵² adına inşa edilen el-Cezzâr Camii isminden de bahsederek konuya devam eder.⁵³

Fahmâvî romanlarında, Arap edebiyatında önemli eserler veren Mu'tezile kelimcilerinden Câhiz'i (öl. 255/869) da anmayı ihmal etmez. Bu ismin geçtiği 'Azbe romanındaki ilgili pasajlara bakıldığında konunun fakirlik, zenginlik ya da cimrilik olduğu görülmektedir. Bu pasajların birinde kahramanlardan Mâcide, gazetenin birinde dünya nüfusunun %95'nin açlıkla mücadele ederken geriye kalan %5'nin obezite ve doyumsuzlukla başa çıkmaya çalıştığı haberini okuduğunu ifade eder. Bunlardan birinin de milyarder ve istediği her şeye sahip olan Muhâsin Onâssis⁵⁴ olduğu, ancak bunun da intihar edip öldüğünü söyleyen Mâcide, gazetenin tıpkı Câhiz'in kitapların altında kaldığı gibi Onâssis'in de sahip olduğu mallarının altında kalarak bu dünyadan göçtüğünü yazdığını dile getirir. Ancak gazetenin, Câhiz'in yoksul, Onâssis'in ise milyarder olarak öldüğünü yazdığını da ekler.⁵⁵ Câhiz'den bah-

⁵¹ Niyazi Akşit, "Napoleon Bonaparte", *A'dan Z'ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Şafak, 2004), 2/146; Feridun Emecen, "Akkâ", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/265.

⁵² Emecen, "Akkâ", 267.

⁵³ Fahmâvî, 'Azbe, 23.

⁵⁴ Bu şahsın zengin tüccar Aristotile Sokratis Onassis olduğu kanaatindeyiz.

⁵⁵ Fahmâvî, *Hurmetân ve mahrem*, 177-178.

sedilen diğer bir pasajda üçüncü şahıs dili ile cimri bir karakter olan Naci'den bahsedilmektedir. Câhiz'in, *Kitabü'l-buhalâ'* adlı eserinde birçok cimrinin örneğini verdiği ve en cimri insanlardan haber verdiği halde Naci'nin cimriliğini nitelemede aciz kalacağı vurgulanmıştır.⁵⁶

Yazar, bazen birinci bazen de üçüncü şahıs dilini kullanarak önemli mesajlar vermektedir. Zikredilen bu iki pasajda mesajlar Câhiz ismi üzerinden verilmiştir. Okuyucuya, dünyadaki nüfusun çok büyük bir kısmının yoksullukla baş etmeye çalıştığı halde sermayenin çok az sayıdaki para baronlarının elinde tutulduğu ancak Câhiz'in kitaplar arasında kalıp can verdiği gibi Onâsis örneğinde de görüldüğü üzere bu azınlığın ellerindeki malın maddi ve manevi yükünün altında kalacakları iletilmektedir. Diğer örnekte ise bazı insanların aşırı bir şekilde cimri oldukları hatta cimrilerin kitabını yazarak konuyla ilgili rüşünü ispat etmiş Câhiz'in bile bunların cimriliklerini nitelemede aciz kalacağı vurgulanmıştır. Böylelikle Câhiz roman kurgusuna dahil edilerek hem karşılaştırma hem de örnekleme yoluyla meselenin anlaşılması sağlanmıştır.

Modern hayatın beraberinde getirdiği farklı çilelerin ve son zamanlarda çeşitli virüslere bağlı olarak görülen hastalıkların anlatıldığı *el-Hubb fi zemeni'l-'avleme* isimli romanda, Süreyyâ karakterinin verdiği mesajların önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu mesajların birinde Amerika Birleşik Devletleri'nin 35. Başkanı John F. Kennedy'ye atfedilen "Dünya küçük bir köydür." Sözü'nün yeni söylenen veya bilinmeyen bir şey olmadığı vurgulanmaktadır. Kennedy'nin bu sözü söylerken Kur'an'ın *Bir köyü (beldeyi) helak etmek istediğimizde oranın şımarmış yöneticilerine emirler veririz. Onlar ise orada günah işlemeye devam ederler. Sonunda orası helak olmaya müstahak olur. Biz de oranın altını üstüne getiririz.*⁵⁷ Âyetinden habersiz olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ Anlatıcının, Kennedy ismini zikrederek olaya odaklanmış olmasının arka planında batı insanını ve kültürünü aşırı yüceltme heveslisi kimilerine etkileyici bir bildirim vardır. Ayrıca yazar, anlatıcı kahramanlardan biri vasıtasıyla teknolojinin gelişimi sonucunda etkileşimin son derece yoğunlaştığı modern dünyada çeşitli virüs-

⁵⁶ Fahmâvî, 'Azbe, 258-259.

⁵⁷ el-İsrâ 17/16.

⁵⁸ Fahmâvî, *el-Hubb fi zemeni'l-'avleme*, 20-21.

lerin bulaş hızlarının arttığı ve bununla mücadele edecek bilimsel bir seviyeye henüz ulaşmadığı dile getirilmiştir.

Küreselleşen dünyada yaşamının avantajlarıyla beraber özellikle belli alanlarda olumsuzlukların da yaşandığını ifade eden anlatıcı, sözü çağdaş ebeveynlerin çocuk yetiştirmede yaşadıkları zorluklara getirmektedir. Avrupa'nın bazı ülkelerinde nüfus azlığının olası sebeplerine odaklanan kahraman, bu sebeplerden birinin de ebeveynlerin çocuklarını istedikleri gibi yetiştirememeye olduğunu ve artık çocukları yetiştirenlerin anne baba olmadığını, onları yetiştirenin dijital dünyanın ürünleri olduğunu vurgular. Konuyu daha anlaşılır kılmak için ise Cibrân Halîl Cibrân'ın ismini zikrederek onun "*Evlatlarınız sizin değil; onlar hayatın çocuklarıdır.*" Sözüünü konuyu özetleyici olarak kullanır.⁵⁹

Konuyla alakalı son örnek yazarın *el-Ermeletu'sevdâ* adlı romanındaki iki ana karaktere ait isimlerdir. Romanın ana konusu kadın erkek arasındaki çekişmedir. Karakterden biri toplumda erkeğin sürekli olarak meşakkatli işlerde çalışmak zorunda kaldığını ve dolayısıyla kadından çok daha fazla yıprandığını, buna karşılık kadınların her durumdan şikâyet etmelerine rağmen erkeklerle nazaran rahat yaşadıklarını savunur. Diğer karakter ise bu fikrin karşı tarafında bulunmakta ve kadınları savunmaktadır. Romanın konumuzla alakalı kısmı bu kahramanların isimlendirmeleridir. Anlatıcı kahramanlardan birinin ismi Şehriyâr, diğerinin ismi ise Şehrezâd'dır. Yan karakterin ismi ise Şahzaman'dır.

Bilindiği gibi bu isimler *Binbir Gece Masalları*'nda geçen karakterlerdir. Orada eşlerinin ihanetine uğramış iki kardeş Şahzaman ve Şehriyâr ile vezirin kızı Şehrazâd'ın merkezde oldukları 264 masalın bulunduğu bir anlatı silsilesi bulunmaktadır.⁶⁰ Yazar, olay örgüsü ile karakterler arasında bir insicam yakalamak amacıyla bu isimleri tercih etmiştir. Okuyucu açısından bu isimler yönlendirici olmuş, romandaki olay örgüsü ile *Binbir Gece Masalları*'ndaki karakter arasında bir bağ kurması kolaylaşmıştır.

⁵⁹ Fahmâvî, *Sadîkatî el-Yehûdiyye*, 200.

⁶⁰ Veli Ulutürk, "Binbir Gece", *DîA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/180.

Sonuç

Çağdaş Ürdün roman yazarlarından Subhî Fahmâvî, romanlarında ele aldığı konuları anlaşılır kılmak amacıyla farklı yöntemler kullanmaktadır. Bu tarzın en belirgin özelliklerinden biri gerek mitolojik gerekse tarihi şahsiyetler üzerinden anlatıyı zenginleştirmektir. Anlatıda ismi geçen şahıs, farklı uygarlıklara ait mitoslarda anılan mitolojik bir karakter veya bir imparator, tarihte yaşamış bir devletin kral ya da prensi, İslam devletine halifelik yapmış bir halife, İslam tarihinde önemli bir şahıs, bir devlet başkanı, başbakan ya da devlet adamı olabilmektedir. Aynı şekilde bu şahsın, konu bağlamının gerektirdiği ünlü bir ressam, kelim veya İslami ilimlerin başka bir dalında bir alim, edebiyatçı, tarihçi, sosyolog, fizikçi ya da matematikçi olabilmesi muhtemeldir. Zaman zaman da roman anlatısının bir parçası olan ve hakkında bilgi aktarılan şahıs, ünlü bir müzisyen, bir barış aktivisti, bir gezgin, bir ideolojinin aşırı savunucusu, Nobel ödülü almış tanınan bir şahsiyet, heykel tıraş veya ressam, çağdaş bir müzisyen ya da bir oyuncudur.

Olumlu veya olumsuz yönleri ile ön plana çıkan isimleri tercih etmesinin nedeni, anlatı bağlamının gerekliliğini esas almasındandır. Anlatılan konu, tartışmalı dini bir konu, sosyal hayatla alakalı bir durum veya politik bir mesele olabilmektedir. Yazarın, konuyu örneklem yoluyla dile getirmesi ve anlatımını sahip olduğu genel kültürüyle zenginleştirmesi, okuyucuya kolaylık sağlamaktadır. Aynı zamanda bu yöntem, okuyucuyu metinler ve olaylar arasında bir geçiş atmosferine sokmaktadır. Olaylar ve şahıslar arasında bir mukayese imkanına da yönelik olan bu üslûpla birlikte anlatının, okuyucu zihninde daha uzun süreli kalmasına ve bilgi birikiminin oluşmasına yardımcı olmaktadır. Arap hayranlığı ile tanınan yazarın söz konusu isimleri zikretmesinin tek nedeni anlatıyı örneklerle zenginleştirmek elbette değildir. Özellikle mitolojik karakterlerin olay örgüsüne dahil edilmesi Sümer, Babil, Ugarit ve Akad medeniyetlerindeki mitosları okuyucuyla buluşturmak amacıyla. Yazar, bu amacını mitolojik karakterlerle kurgudaki karakterleri iç içe vererek ve anlatıcı kahraman vasıtasıyla mitolojik bilgiler vererek gerçekleştirmektedir.

Kaynakça

Abbasoğlu, Haluk vd. "İskender I". *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*.

31-32. İstanbul: Ana Yayıncılık, 2004.

Abbasoğlu, Haluk vd. "Neron". *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*. 477-478. İstanbul: Ana Yayıncılık, 2004.

Akşit, Niyazi. "Napoleon Bonaparte". *A'dan Z'ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi*. İstanbul: Yeni Şafak, 2004.

Akşit, Niyazi. "Neron". *A'dan Z'ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi*. İstanbul: Yeni Şafak, 2004.

Akşit, Niyazi. "Sartre Jean Paul". *A'dan Z'ye Kültür ve Tarih Ansiklopedisi*. 278. İstanbul: Yeni Şafak, 2004.

Bateyî, Melaye. *Mevlûd*. ed. Hüseyin Şemrahî. İstanbul: Nûbihar, 3. Basım, 2014.

Bilgiç, A. Timur. *Dünya Mitolojileri Sözlüğü*. Ankara: Barış Kitap, 2013.

Bottero, Jean - Kramer, Samuel Noah. *Mezopotamya Mitolojisi*. çev. Alp Tümertekin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2019.

Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşid". *DİA*. 16/258-261. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

Bullen, Matthew vd. *Mitoloji*. çev. Nurettin Elhüseyini. İstanbul: NTV Yayınları, 6. Basım, 2015.

Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.

Dede, Mazhar. "Subhî Fahmâvî'nin Romanlarında Kur'an Kıssaları". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 635-651.

Emecen, Feridun. "Akkâ". *DİA*. 265-267. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

Fahmâvî, Subhî. *'Alâ Bâbi'l-Hevâ*. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2014.

Fahmâvî, Subhî. *'Azbe*. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2005.

Fahmâvî, Subhî. *el-Ermeletu's-Sevdâ*. Amman: Mektebetu'l Üsreti'l-Urduniyye, 2015.

- Fahmâvî, Subhî. *el-Hubb fî zemeni'l-'avleme*. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2008.
- Fahmâvî, Subhî. *Hurmetân ve mahrem*. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2010.
- Fahmâvî, Subhî. *Kıssatu 'işki Ken'âniyye*. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2009.
- Fahmâvî, Subhî. *Sadîkatî el-Yehûdiyye*. Beyrut: Müessesetu'l Arabiyyeti lid-Dirasat ve'n-Neşr, 2015.
- Fayda, Mustafa. *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: İFAV, 2006.
- Gökdemir, Orhan. *Din ve Devrim*. İstanbul: Destek Yayınevi, 2010.
- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi*. çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge, 4. Basım, 2002.
- Kırbıyık, Kasım. "Havle bint Ezver". *DİA*. 16/538. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Küçük, Cevdet. "Sykes-Pıcot Antlaşması". *DİA*. 38/204-206. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Stone, Irving. *Michelangelo: İztrâp ve Coşku*. çev. Feyza Akgün. Ankara: Cümle Yayınları, 2015.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Nasıruddîn el-Elbânî. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1996.
- Ulutürk, Veli. "Binbir Gece". *DİA*. 6/180-181. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Winterling, Aloys. *Caligula: A Biography*. Berkeley: University of California Press, 2011.